

УДК: 159.982.2

© Кузікова С.Б., 2015 р.

orcid.org/0000-0003-2574-9985

С.Б. Кузікова
Державний педагогічний університет
імені А.С. Макаренка, м. Суми

ДОСЛІДЖЕННЯ САМОРОЗВИТКУ ЯК СИСТЕМНОГО ФЕНОМЕНУ САМОЗМІНЮВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто авторський підхід до емпіричного вивчення особливостей саморозвитку особистості. Охарактеризовано критерії саморозвитку як суб'єктної діяльності, наведено його показники. Розкрито сутність психологічних ресурсів особистісного саморозвитку. Запропоновано методичні підходи і засоби вивчення особливостей та чинників становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці в процесі фахової підготовки, висвітлено результати їх комплексного емпіричного дослідження.

Ключові слова: особистісний саморозвиток, психологічні ресурси саморозвитку, актуалізація ресурсів саморозвитку, потреба в саморозвитку, умови саморозвитку, механізми саморозвитку.

С.Б. Кузікова

ИССЛЕДОВАНИЕ САМОРАЗВИТИЯ КАК СИСТЕМНОГО ФЕНОМЕНА САМОИЗМЕНЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье рассмотрен авторский подход к эмпирическому изучению особенностей саморазвития личности. Охарактеризованы критерии саморазвития как субъектной деятельности, приведены его показатели. Раскрыта сущность психологических ресурсов личностного саморазвития. Предложены методические подходы и средства изучения особенностей и факторов становления субъекта саморазвития в юношеском возрасте в процессе профессиональной подготовки, освещены результаты их комплексного эмпирического исследования.

Ключевые слова: личностное саморазвитие, психологические ресурсы саморазвития, актуализация ресурсов саморазвития, потребность в саморазвитии, условия саморазвития, механизмы саморазвития.

S.B Kuzikova

STUDY SELF-DEVELOPMENT AS A SYSTEM PHENOMENON OF SELF-TRANSFORMATION PERSONALITY

In the article the author's approach to the empirical study of the features of self-identity. Criteria described self as subject-activities are his figures. The essence of psychological resources of personal self-development. Methodical approaches and means of studying the characteristics and factors of becoming the subject of self-development in adolescence in training, highlights the results of a comprehensive empirical study.

Keywords: personal self-development, psychological resources self-development, actualization resources self-development, need for a self-development, conditions of self-

development, mechanisms of self-development.

Постановка проблеми. Упродовж життя людина змінюється постійно – зі зміною життєвих обставин, значущих осіб, віку, соціального статусу. Як правило, це відбувається не завжди усвідомлено. Проте саме усвідомлення особистістю своїх потенційних можливостей (психологічних ресурсів) і вміння керувати їх реалізацією робить людину активним творцем свого життя, суб'єктом особистісного саморозвитку (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, А.В. Брушлинський, Г.С. Костюк, Д.О. Леонтьєв, П.В. Лушин, С.Д. Максименко, Х. Ортега-і-Гассет, С.Л. Рубінштейн, Т.М. Титаренко). Відтак актуальною є потреба у розробці методів дослідження особливостей перебігу саморозвитку як суб'єктної активності та причин його ускладнення.

Вклад основного матеріалу. На основі теоретичного та емпіричного вивчення феномену особистісного саморозвитку як суб'єктної діяльності нами були розроблені критерії та показники саморозвитку як актуалізованого, усвідомленого і самокерованого процесу особистісних змін [3; 4].

Критерієм прийнято називати ознаку, на основі якої проводиться оцінка, визначення або класифікація чого-небудь. Критерії задають розмірність розгляду того чи іншого явища, процесу. У той же час, щоб зафіксувати за виділеним критерієм певний стан або рівень розвитку досліджуваного явища або процесу, необхідні показники – характеристики, які знаходяться в межах окресленої критерієм розмірності і дозволяють оцінити зміни. Іншими словами, показники фіксують стан або рівень розвитку досліджуваної реальності за виділеним критерієм. Як зазначає І.Ф. Ісаєв, загальні вимоги до виокремлення і обґрунтування критеріїв в теорії та практиці педагогічної освіти зводяться до того, що критерії мають відображати основні закономірності формування особистості; за допомогою критеріїв повинні встановлюватися зв'язки між усіма компонентами досліджуваної системи; якісні показники мають виступати в єдності з кількісними [2].

Внутрішнім інтегративним критерієм саморозвитку як суб'єктної діяльності нами визначено актуалізованість психологічних ресурсів (структурних складових цілісної системи) особистісного саморозвитку – потреба, умови і механізми саморозвитку. Цей критерій є суб'єктивним у тому розумінні, що він виступає як моделювальне уявлення про саморозвиток особистості [3; 4].

Зовнішніми інтегративними критеріями саморозвитку ми вважаємо:

1) сформованість ставлення до саморозвитку як цінності – ціннісна орієнтація на саморозвиток, яка ззовні виявляється в пізнавальній і твор-

чій активності (пошукова активність), експансії, розширенні меж можливо-го, самопоглибленні, самозбагаченні, автентичності;

2) сформованість рефлексивної саморегуляції, яка ззовні виявляється в життєздатності особистості, її психологічному здоров'ї, осмисленості життя, задоволеності самореалізацією, в зарадних стратегіях поведінки, інтерналь-ності, толерантності до новизни, гнучкості в організації життєдіяльності.

Зазначені критерії є об'єктивними, оскільки це зазвичай реальні ха-рактеристики людини як суб'єкта саморозвитку. Іншими словами, зовніш-ні (інтегративні) критерії дозволяють вивчити особливості саморозвитку особистості опосередковано – через показники особистісних властивостей та характеристик.

Таким чином, сформованість особистісної якості, а саме – «бути суб'єк-том власного розвитку» – визначається з внутрішньої сторони актуалізовані-стю психологічних ресурсів саморозвитку, із зовнішньої – мірою вираженості характеристик людини як суб'єкта саморозвитку. Визначені критерії самороз-витку та їх показники співвідносяться з вимірами психологічного простору саморозвитку особистості [3, 131; 4, 16], а також з основними блоками струк-турно-функціональної моделі саморозвитку [3, 155; 4, 19] і дозволяють ціліс-но аналізувати та визначати шляхи активізації і оптимізації саморозвитку особистості як суб'єктної діяльності.

Одним із завдань нашого дослідження була розробка діагностичного інструментарію вивчення особливостей саморозвитку особистості як актуа-лізованого, усвідомленого і самокерованого процесу особистісних змін. Складність створення вимірювального інструментарію особистісного само-розвитку пояснюється об'єктивними обставинами. З теоретичного та емпі-ричного аналізу феномену стає зрозумілим, що саморозвиток – це склад-ний, нелінійний, багатоплановий процес, який має свою динаміку (піки і спади), індивідуальну спрямованість, мотиви, способи, суб'єктивні та об'єк-тивні результати. Ситуація ускладнюється тим, що саморозвиток неможли-во охарактеризувати однозначно. Дослідники виокремлюють різні форми саморозвитку, послідовність дії яких теж важко встановити (М.І. Боришевський, М. Гайдеггер, Л.О. Коростильова, В.Г. Маралов, В.І. Слободчиков). Це самовираження, самоствердження, самовдос-коналення, самореалізація, самоактуалізація тощо. Названі вияви психічно-го життя людини об'єднує те, що всі вони самодетерміновані і відобража-ють різні аспекти саморуку, самотворення, самозмінювання особистості. Будучи імпліцитно поєднані, вони виражають сутність саморозвитку особистос-ті [3].

Викладене пояснює складність верифікації феномену особистісного саморозвитку за допомогою традиційних для класичної психології мето-дів вимірювання. Аналіз існуючого арсеналу діагностичних засобів, за-

стосовуваних з метою вивчення саморозвитку особистості, показав, що фактично вони виявляють рівень одного з видів саморозвитку – самовдосконалення (причому частіше в сфері конкретної професійної діяльності) або рівень загальної освіченості, що не є тотожним особистісному саморозвитку в цілісному розумінні. Це, наприклад, такі діагностичні методики: «Рефлексія на саморозвиток» Л.М. Бережної, «Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку» Н.П. Фетіскіна, «Діагностика реалізації потреби в саморозвитку» В.Г. Маралова.

Проте нас цікавило вивчення саморозвитку особистості як цілісного, системного утворення, що відображає процес постійного ускладнення внутрішнього світу людини, який корелює з динамічними змінами в образі світу. Враховуючи складність і різноплановість процесу особистісного саморозвитку, для вирішення дослідницьких завдань ми скористалися положеннями синергетики. Синергетика є науковою спробою пояснення природи складного, принципів його організації і еволюції. Спираючись на ідеї системно-синергетичного підходу і наукові дослідження психологів екзистенційно-гуманістичного спрямування (оскільки саме в ньому знаходимо найбільш повну розробку досліджуваної проблеми), ми розкрили в теоретичних викладах змістову сутність феномену особистісного саморозвитку для подальшого його вивчення як емпіричного факту. З цією метою ми здійснили спробу систематизувати, структурувати внутрішній простір даного поняття і за допомогою теоретичного та емпіричного дослідження феномену саморозвитку виділили його змістові і структурні складові [3].

Системно-синергетичний підхід дозволяє не враховувати все різноманіття елементів, з яких складається система, але виділяти головні на даний момент самоорганізації системи, так звані параметри порядку. В системно-синергетичному підході параметрами порядку позначають елементи, які є незалежними змінними, проте визначають зміст поведінки системи, оскільки «диригують поведінкою множини елементів нижчого рівня» [1, 95]. З позиції системно-синергетичного підходу немає потреби відстежувати всю історію розвитку особистості як системи та її детерміновані зв'язки і стосунки. Достатньо виявити внутрішні і зовнішні ресурси формування й розвитку тієї чи іншої системної якості, виникнення якої буде визначати у той самий час потенційні можливості розвитку особистості.

Теоретичний та емпіричний змістовий аналіз феномену особистісного саморозвитку дозволив виділити його змістові компоненти (структурні складові системи) і з'ясувати закономірності саморозвитку. Їх можна розглядати як чинники, що гіпотетично визначають специфіку особистісного саморозвитку та становлення суб'єкта саморозвитку, тобто як психологічні

ресурси особистісного саморозвитку – актуалізованого, усвідомленого і самокерованого процесу особистісних змін. Як психологічні ресурси саморозвитку ми визначили: потребу в саморозвитку як його джерело і детермінант; умови, які забезпечать його успішність; механізми як функціональні засоби і умови його здійснення. Розкриємо їх сутність. Потреба в саморозвитку визначається актуалізованістю характеристик саморозвитку (самоактивність, життєдіяльність, розвиненість самосвідомості). Вона забезпечується базовим рівнем особистісного саморозвитку (зона актуального розвитку), а також насиченістю життя особистості (зона найближчого розвитку) і виникає при зміні змістової структури індивідуальної свідомості та трансформації смислових утворень. Психологічними умовами, що забезпечують успішність саморозвитку, ми вважаємо: зріле Я особистості (що має такі характеристики, як автономність, самоідентичність, інтернальність), відкритість, толерантність до нового, наявність усвідомленої мети самоздійснення як орієнтира саморозвитку (самовизначення) та активної життєвої стратегії. Механізмами як функціональними засобами саморозвитку, з нашої точки зору, виступають рефлексія, саморегуляція та зворотний зв'язок. Вони підтримують, забезпечують визначені нами в процесі теоретичного дослідження механізми-умови (М.Й. Боришевський, Л.С. Виготський) саморозвитку особистості – інтеріоризацію, ідентифікацію, екстеріоризацію. Рефлексію ми вважаємо і механізмом-засобом, і механізмом-умовою саморозвитку як усвідомленого та самокерованого процесу особистісних змін.

Теоретичні дослідження існуючих психологічних концепцій саморозвитку особистості та емпірично отримані дані переконливо свідчать, що психологічні ресурси як сукупність можливостей розвитку вже існують у психологічній реальності людини, але для здійснення прогресивного особистісного саморозвитку потрібна їх актуалізація і встановлення між ними конструктивних функціональних зв'язків. Останнє є основним положенням авторської концепції формування суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці [3; 4].

Зважаючи на складність верифікації феномену особистісного саморозвитку за допомогою традиційних для класичної психології методів вимірювання, нами розроблені авторські діагностичні методики вивчення особливостей саморозвитку особистості як актуалізованого, усвідомленого і самокерованого процесу особистісних змін [5]. Логіку їх створення висвітлено у монографії [3]. В джерелах [6; 7] описано процедуру перевірки валідності і надійності розробленої нами стандартизованої методики «Диспозиційна характеристика саморозвитку особистості – ДХСО», метою якої є визначення рівня актуалізації психологічних ресурсів саморозвитку особистості як суб'єктної діяльності.

Для вивчення особливостей і чинників становлення суб'єкта самороз-

виту в юнацькому віці нами запропоновані три методичні підходи, засновані: 1) на дослідженні змістово-дієвих характеристик саморозвитку (внутрішній інтегративний критерій – актуалізованість психологічних ресурсів особистісного саморозвитку). З цією метою був використаний авторський діагностичний інструментарій: методика «ДХСО» – визначення рівня актуалізації психологічних ресурсів саморозвитку особистості; міні-анкета «Дієвість саморозвитку особистості» – уточнення змістового наповнення потреби в саморозвитку, усвідомленості і самокерованості процесу особистісних змін; проєктивні методики: малюнки, схеми, модифікований варіант методики «Піктограми» (О.Р. Лурії і Л.С. Виготського) тощо для розширення уявлення про характер і зміст розуміння процесу особистісного саморозвитку і ступеня власної участі в ньому; 2) на аналізі індивідуальності інтегративних характеристик саморозвитку як суб'єктної діяльності (зовнішній інтегративний критерій саморозвитку – сформованість рефлексивної саморегуляції); 3) на вивченні функціонально-динамічних характеристик саморозвитку (зовнішній інтегративний критерій – ціннісна орієнтація на саморозвиток).

Експериментом були охоплені особи юнацького віку (17–21 рік) – студенти ВНЗ денної (перших-четвертих курсів) і заочної (першого курсу) форми навчання гуманітарних і технічних спеціальностей (664 особи).

Дослідження змістово-дієвих характеристик саморозвитку осіб юнацького віку засвідчило недостатній рівень актуалізації психологічних ресурсів особистісного саморозвитку, слабку диференційованість уявлення та низький рівень усвідомленості і самокерованості процесу власних особистісних змін. Результати дослідження рівня актуалізації ресурсів саморозвитку особистості наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Результати дослідження рівня актуалізації ресурсів саморозвитку

Показники	Шкали							
	Потреба в саморозвитку		Умови саморозвитку		Механізми саморозвитку		Інтегральний показник	
Низький рівень (% / кіл-ть)	39,6	263	21,6	143	20,0	133	22,4	149
Середній рівень (% / кіл-ть)	54,4	361	47,7	317	60,8	404	58,0	385
Високий рівень (% / кіл-ть)	6,0	40	30,7	204	19,2	127	19,6	130

Найбільше занепокоєння викликають показники рівня актуалізації потреби в саморозвитку, яку ми визначили як його джерело і детермінант. Показник «Потреба в саморозвитку» (шкала методики «ДХСО») свідчить

про прагнення людини до самовдосконалення, особистісного зростання, самозбагачення і усвідомленого самотворення. Крім того, потреба в саморозвитку виявляється в пізнавальній і творчій активності людини, насиченості її життя, самопоширенні, оволодінні новими компетентностями, у відкритості і «жадобі» до навколишнього світу, внутрішнього світу свого та інших людей. Узагальнюючи викладене, можна сказати, що зміст шкали становить потреба виходу за межі існуючого, потреба в трансценденції. На жаль, на констатувальному етапі дослідження високе значення за цією шкалою виявлене тільки у 6% респондентів, тоді як майже 40% респондентів мають низький рівень потреби в саморозвитку.

Більш втішними виявилися результати, отримані за шкалою «Умови саморозвитку»: високий рівень – 30,7%, середній – 47,7%, низький – 21,6% респондентів. Отримані результати свідчать про рівень вираженості у студентів позитивного самосприйняття, сили, зрілості Я, визначеності цілей, про володіння активними життєвими стратегіями, почуття автономності, впевненості в собі. На жаль, як було з'ясовано за допомогою контент-аналітичної обробки висловлювань студентів (міні-анкета «Дієвість саморозвитку особистості»), позитивне самосприйняття досить часто виступає в пасивно-оптимістичній (об'єктній, споглядальній) і навіть егоцентрично-споживацькій життєвих настановах (які можна вважати концепцією саморозвитку), тоді як усвідомлені цілі (змістове наповнення спрямованості саморозвитку) переважно мають побутовий характер і належать до найближчої перспективи. Проте за певних умов названі особистісні властивості сучасної молоді можуть стати основою актуалізації і оптимізації усвідомленого, прогресивного особистісного саморозвитку, а отже, і становлення суб'єкта саморозвитку.

Зміст шкали «Механізми саморозвитку» (функціональні засоби) становить самопізнання, самоаналіз, усвідомлення розбіжності між реальним і бажаним Я, чутливість до зворотного зв'язку як можливостей отримання додаткової інформації про себе і навколишній світ, здатність до оволодіння власними психоемоційними станами і поведінкою. З'ясувалось, що сучасна молодь на недостатньому рівні (високий – 19,2 %, середній – 60,8 %, низький – 20 % контингенту опитаних) володіє навичками самоаналізу і саморегуляції, повною мірою не може здійснювати самопроекування, самоорганізацію і самоконтроль, що не сприяє становленню особистості як суб'єкта власної життєдіяльності і власного розвитку.

Аналіз результатів розподілу даних за рівнем актуалізації ресурсів саморозвитку всього контингенту дозволив виокремити групи респондентів за домінуванням значень певної шкали методики «ДХСО», тобто за актуалізованістю певного психологічного ресурсу саморозвитку особистості або їх (ресурсів) поєднання. Відсотковий розподіл респондентів за

групами наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Домінування рівня актуалізації ресурсів саморозвитку за шкалами методики ДХСО (у %)

Шкали	Потреби	Умови	Механізми	Потреби- Умови	Умови- Механізми	Механізми- Потреби	Інші
Кіл-ть осіб	2,7	23,4	16,3	7,8	20,5	5,0	24,3

Як видно з таблиці, особистісні зміни у найбільшій кількості осіб юнацького віку (23,4 % респондентів) зумовлюються актуалізованістю психологічного ресурсу «Умови саморозвитку», сутність якого становить позитивне самосприймання, автономність, сила і зрілість Я, активні життєві стратегії. Проте, якщо особистісні зміни не супроводжуються неперервним самопізнанням, самоаналізом, самоконтролем, саморегуляцією (домінування психологічного ресурсу «Механізми саморозвитку» виявлено у 16,3 % осіб) і не викликані потребою в особистісному зростанні, усвідомленому самотворенні, інтересом до внутрішнього світу свого та інших людей, що повною мірою свідчить про духовність особистості (домінування психологічного ресурсу «Потреба в саморозвитку» виявлене у 2,7 % осіб), – такі особистісні зміни не можуть бути гармонійними і позитивними для особистості, а скоріше слугують її самовираженню, самоствердженню.

За нашою концепцією, домінування рівня актуалізації ресурсів саморозвитку особистості (та їх поєднання) можна співвіднести з вимірами психологічного простору саморозвитку особистості [3; 4], що свідчить про індивідуальну своєрідність організації особистісного саморозвитку. В той же час для здійснення прогресивного, усвідомленого, керованого саморозвитку необхідна актуалізація, взаємопосилення і гармонізація всіх психологічних ресурсів саморозвитку особистості, збагачення її зв'язків із навколишнім середовищем та іншими людьми, підвищення духовності.

За іншим напрямом дослідження встановлено, що індивідуально-стильовими характеристиками саморозвитку виступають: певний тип суб'єкт-об'єктних орієнтацій у життєвих ситуаціях (ОЖО – О.Ю. Коржова), тип смисложиттєвих орієнтацій суб'єкта (СЖО – Д.О. Леонт'єв), ступінь вираженості у нього мотивації досягнення успіху, тобто самоактивності, інтенціональності (Т. Елерс) та інтернальності (РСК Є.Ф. Бажин,

К.А. Голинкіна, Л.М. Еткінд), а також особистісні властивості людини («PCRS» Ролнік, Хезер, Голд, Хал в адаптації Н. О. Бажанової і Г.Л. Бардіер), а саме: енергійність, невтомність, підвищений життєвий тонус (пошукова активність); вміння знаходити вихід із складних ситуацій (творча активність); віра в успіх, фіксування не на проблемах, а на можливостях їх вирішення (позитивно-дієва життєва настанова); впевненість у собі і своїх потенційних можливостях (цілісність і сила Я). Кореляційний аналіз показав наявність значущого позитивного кореляційного зв'язку між шкалами методики ДХСО і переважною більшістю шкал зазначених методик. Значення кореляції між інтегральним показником методики ДХСО та загальними показниками методик становлять: ОЖО – 0,27 при $r_{0,05} = 0,09$, СЖО – 0,6 при $r_{0,05} = 0,1$, РСК – 0,28 при $r_{0,05} = 0,13$, Т. Елерса – 0,3 при $r_{0,05} = 0,13$, а також шкалами методики PCRS (при $r_{0,05} = 0,11$) «Пристрасність» – 0,5, «Винахідливість» – 0,44, «Оптимізм» – 0,21, «Впевненість» – 0,18.

Оскільки, за нашою концепцією, основними детермінантами саморозвитку як суб'єктної діяльності є зміна змістової структури самосвідомості та трансформація смислових утворень [3; 4], важливо було дослідити функціонально-динамічні характеристики саморозвитку. Дослідження засвідчило невисоку значущість для юнацтва потреб і цінностей, пов'язаних із саморозвитком. Особливо непокоїть низький статус цінностей «Розвиток», «Пізнання», «Творчість» (методика М. Рокіча), що корелює з низькими значеннями шкал «Пізнавальні потреби» і «Креативність» методики САТ. Недостатній рівень усвідомленості значення саморозвитку як цінності (ціннісної орієнтації на саморозвиток) юнаків робить їх узалежненими від зовнішніх обставин, поточних ситуацій, фіксує на сьогоднішньому і не сприяє їх становленню як суб'єктів саморозвитку.

Вивчення особливостей динаміки образу Я юнаків у контексті їх саморозвитку (кореляційний аналіз значень шкал методик «ДХСО» та Т. Лірі) засвідчило, що презентовані юнаками образ «Я-реальний» і ще більшою мірою «Я-ідеальний» недостатньо усвідомлені, критично проаналізовані та спроектовані як мета досягнення. За таких умов розбіжність між Я-реальним і Я-ідеальним не може спонукати до саморозвитку, а сама людина не може бути його суб'єктом.

Висновок. Таким чином, нами була перевірена можливість використання розробленої методики ДХСО для вивчення особливостей саморозвитку особистості як актуалізованого, усвідомленого і самокерованого процесу особистісних змін. Отримані за методикою дані дозволили виявити стан психологічних ресурсів саморозвитку особистості, актуалізація яких (а інколи й формування) сприяла становленню суб'єкта саморозвитку. З'ясування причин ускладнень саморозвитку як суб'єктної діяльності уможливило визначення напрямів роботи щодо створення умов і вибору

(розробки) технологій оптимізації становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці в процесі фахової підготовки [3; 4].

Література

1. Аршинов В.И. Синергетика постижения сложного / В.И. Аршинов, В.Г. Буданов // Синергетика и психология: Тексты. Вып. 3: Когнитивные процессы; под ред. В.И. Аршинова, И.Н. Трофимовой, В.М. Шиндяпина. — М.: Когито-Центр, 2004. — С. 82-127.

2. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя: Учеб. пособие для студ. высш. учебных заведений / И.Ф. Исаев. — М.: Изд. центр «Академия», 2002. — 208 с.

3. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: [монографія] / С.Б. Кузікова. — Суми: Видавництво «МакДен», 2012. — 410 с.

4. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Кузікова Світлана Борисівна; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка.

5. Кузікова С.Б. Психологія саморозвитку: Навчальний посібник. / С.Б. Кузікова. — Суми: Видавництво «МакДен», 2011. — 148 с.

6. Кузікова С.Б. Розробка діагностичного інструментарію вивчення особливостей саморозвитку особистості. / Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. — Т. 2. — Вип. 6. — Миколаїв: МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. — С. 159-164. — (Серія «Психологічні науки»).

7. Кузікова С.Б., Кузіков Б.О. Конструювання методик дослідження саморозвитку особистості / Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. — К.: ІВЦ «Політехніка», 2010. — № 2 (29). — С. 106-112.